

ԿԻՄ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

ՍՐԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑՈՒ «ՎԵՑՈՐԵԱՅ»-ՈՒՄ

Բյուզանդական նշանավոր մատենագիր Բարսեղ Կեսարացու զուխորժոց «Վեցօրեայ»-ն հայերենի է թարգմանվել մեր մշակույթի սկզբնավորման շրջանում՝ V դ., Մաշտոցի առաջին թարգմանիչ աշակերտների ձեռքով:

Օգտագործելով ս. Գիրքը, «Բարոյախոս» ժողովածուն, Հոմերոսի «Իլիական»-ը, Արիստոտելի «Յազազս մեկնութեան» և «Ստորոգութիւնք»-ը, ինչպես նաև բազմաթիվ դավանաբանական գործեր՝ ճառեր, մեկնություններ, թղթեր, խրատներ, անգամ բանավոր դրույցներ, Կեսարացին ստեղծում է հանրագիտարանային բնույթի մի գործ, ուր այս կամ այն շափով արտացոլվել են ժամանակի գիտության գրեթե բոլոր բնագավառները:

«Վեցօրեայ» ճառերի առաջին ու հիմնական նպատակը IV դ. քրիստոնեության արմատավորմանն օժանդակելն էր, որպեսզի «խոր և անշարժ խաղաղութիւն աստուծոյ պահեսցէ զեկեղեցի իւր ի դառնաշունչ հողմոց, այսինքն ի խոտլութեան հերձուածոցն և ի շարեացն նենգաւոր ուսմանց անխայեսցէ զխաշն արօտի իւրոյ՝ պահել ողջ, անարատ և առանց ապականութեան»¹:

Հայագիտության մեջ այլևայլ առիթներով նկատվել է, որ Կեսարացու «Վեցօրեայ» ճառերի միակ հրատարակությունը սխալաշատ է և կարոտ սրբագրության: Հրատարակիչը (Ա. Բագրատունի) ջանացել է հնարավորության սահմաններում ուղղել այն «ըստ յոյն բնագրին և մանաւանդ ըստ կարգի բանիցն պահանջելոյ...»²: Բայց քանի որ հրատարակությունը կատարված է «...ոչ հին և ոչ բնաիր գրչութիւն, այլ վրիպագիր բազում ուրեր և յանհմտութենէ աղաւաղեալ» գրչագրից, ուստի և «մնաց տակաւին ոչ սակաւ մթութիւն և երկրայութիւն աստ և անդ»³:

Ըստ նոր հայկազյան բառարանագիրների՝ «Վեցօրեայ» ճառերում գրքչական սխալներ կան, «որք կարօտին ուղղագրութեան կամ ստուգագրութեան հնագիր օրինակի»⁴: Իսկ Ն. Բյուզանդացու կարծիքով՝ «Տպագրութեամբ ի լոյս բնծայեալ նախնեաց մատենագրութեանց մէջ կրնամ ըսել, որ շկայ աւելի ապականեալ եւ խանգարեալ քան զսրբոյն Բարսղի Վեցօրեայն...»⁵:

«Վեցօրեայ»-ի հայերեն թարգմանության սրբագրությամբ զբաղվել են

1 Սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապաղովկացոց՝ ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեանն, Վենետիկ, 1830, էջ 80—81:

2 «Վեցօրեայ», Առաջարան:

3 Անդ:

4 Նոր հայկազյան բառարան, Առաջարան, էջ 19:

5 Ն. Բիւզանդացի, Հայկական բառարանութիւնն, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 61:

Ն. Քուլանդագին⁶, Գ. Նահապետյանը⁷ և Հ. Քորոսյանը⁸: Բարձր գնահատելով հանդերձ բանասերների այդ ուղղությամբ կատարած աշխատանքը, պետք է նկատել, որ նշված սրբագրություններով հարցը չի սպառվում, քանի որ բանասերներից յուրաքանչյուրը իր ձեռքի տակ ունեցել է մեկ կամ, լավագույն դեպքում, երկու գրչագիր և առաջնորդվել դրանով: Մինչդեռ Մաշտոցյան մատենադարանում պահվող տասնչորս ձեռագիր վեցօրյաները (հնագույնը՝ 1279 թ. քնդօրինակություն) հնարավորություն են բնական կատարելու մի շարք նոր ճշտում-վերականգնումներ, երբեմն էլ նոր վկայությամբ հավաստելու նախորդ կատարվածը:

Ներկա հոդվածով մեր նպատակն է ձեռագրերի հիմքի վրա⁹ սրբագրել «Վեցօրեայ» հայերեն մի ճառը¹⁰ անհրաժեշտության պարագայում վկայակոչելով ոչ միայն հունարեն բնագիրը¹¹, այլ նաև վրացերեն¹² և ռուսերեն¹³ թարգմանությունները:

«Վեցօրեայ»-ում նկարագրված տոնախմբություններին հարակից ձիավարությունները պատկերող հատվածում կա այսպիսի միտք. «և հապատկյա փոփոխեն գերիվարսն և զկառս»¹⁴: Երբ հատվածը քննում ենք ամբողջության մեջ, բնավ չի պատճառարանվում քնդգծված բառի կիրառումը ներկա դեպքում: Այնտեղ խոսքը ի տես ամենի կատարվող հնարամիտ ու կատարյալ ձիավարություն-մրցույթի մասին է, ուր պետք է նկատվեն ոչ թե երիվարների տոկունությունը և կառքերի ամրությունը, այլ առաջին հերթին կառքը վարողների հնարամտությունը և ճարպկությունը, ուստի և տրամաբանական կլիներ կարծել, որ փոփոխվում են ոչ թե երիվարները և կառքերը, այլ երիվարները և կառավարները (կառք վարողները), այսինքն՝ մրցող անձինք: Ասվածը հիմնավորվում է գրչագրերի մեծ մասի վկայությամբ: Ձեռագրերի ABCHJLM խումբը «զկառս» բառի փոխարեն տալիս է «զկառավարսն» բնթերցումը, G և K գրչագրերում նշված հատվածը բացակայում է ամբողջությամբ, D-ում չկա միայն քննվող բառը, իսկ EFN ձեռագրերը տվյալ խնդրում նույնանում են սպագիր «Վեցօրեայ»-ի հետ:

6 Անդ, էջ 11—12, 61—69:

7 Գ. Նահապետյան, Ս. Բարսեղի Կեսարացույ՝ Յաղագս Վեցօրեայ աուրց արարչութեան (տե՛ս «Քաղմավեպ», 1907, № 9—10, էջ 395—399, 494—498, 536—538, 1908, № 1, էջ 11—18):

8 Հ. Քորոսյան, Ս. Բարսեղ Կեսարացի. իր Վեցօրեայ ճառերը և հայերեն թարգմանությունը (տե՛ս «Քաղմավեպ», 1934, № 11—12, էջ 327—336, 412—422):

9 Դյուրություն համար գործածում ենք պայմանական նիշեր ու հապավումներ. A = ձեռ. № 5595, B = ձեռ. № 5353, C = ձեռ. № 1657, D = ձեռ. № 8352, E = ձեռ. № 620, F = ձեռ. № 3457, G = ձեռ. № 6731, H = ձեռ. № 1243, J = ձեռ. № 5819, K = ձեռ. № 4001, L = ձեռ. № 1939, M = ձեռ. № 7028, N = ձեռ. № 10258 և № 5686:

10 Ճառք (=Սրբոյ Բարսեղի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապագովկացոց՝ ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեանն, Վենետիկ, 1830):

11 Migne, h. 29 (=J.—P., Migne, Patrologia Graeca, Paris, 1857, t. 29).

12 ეჭუსთა დღეთაჲსა (=უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ეჭუსთა დღეთაჲსა“ და გრიგოლ ნოსელის თარგმანებისა „კაცისა აგებულებისათჳს“... გამოსცა ...ილია აბულაძემ, თბ., 1964; ბასილი დიდო (=ბასილი დიდი, ეჭუსთა დღეთაჲ, გიორგი მთაწმიდლის თარგმანი... გამოსცა მ. კახაძემ, თბ., 1947): վրացերեն թարգմանություններից առաջինը կատարված է արարչերենից մինչև X դ., երկրորդը՝ հունարենից՝ XI դ.:

13 Шестоднев («Творения иже во святых отца нашего Василия Великого», изд. третье, часть первая, Беседы на Шестоднев, М., 1891).

14 Ճառք էջ 67:

Որ գրչագրերի մեծ մասի նմանությամբ վերորերյալ հատվածի «զկառս» բառը պետք է փոխարինել «զկառավարսն» ընթերցվածով առավել ևս հաստատվում է վերջինիս հունարենի հետ ունեցած նույնությամբ: Հատվածի «և զկառս»-ի դիմաց բնագրում կարգում ենք՝ «αὐτὸς γὰρ»,¹⁵ որը բառացի համապատասխանությունն է նշված գրչագրերի «և զկառավարսն» այլընթերցման: Հունարենի, հայերեն գրչագրերի մեծ մասի նմանությամբ խոսքը կառավարների փոփոխման մասին է նաև «Վեցօրեայ»-ի վրացերեն թարգմանության տեքստում՝ «და მწაფველთა განაწესებდენ»¹⁶: Հետևաբար տպագրի «զկառս» բառը փոխարինելով գրչագրերի «զկառավարսն» տարբերցմամբ՝ վերորերյալ հատվածը պետք է կարդալ. «և հապատէպ փոփոխեն զերիվարսն և զկառավարսն»¹⁷:

«Վեցօրեայ» Դ Հատում կա այսպիսի մի նախադասություն. «Եւ ի բանիցն, որ ընթանան առաջի մեր, տեսանեմք այժմ զերագրնթաց գնացս նոցա»¹⁸: Ընդգծված բառը այստեղ կասկածելի է այն իմաստով, որ իր նշանակությամբ չի համապատասխանում տվյալ նախադասության բովանդակությանը. այսինքն՝ բան, խոսք հասկացությանը ներկա դեպքում առավել ևս տրամաբանական չի լինի ուղղակի իմաստով ընթանալու հատկանիշ վերագրել: ABC գրչագրերը «ընթանան» բառի փոխարեն տալիս են «ընթեցան» տարբերակը, E ձևադրում ունենք նույնի «ընթացան» ձևը, իսկ մնացած գրչագրերը նույնանում են տպագրի հետ:

Վկայակոչված հատվածի ընդգծված բառի դիմաց հունարենում ունենք (ἡρῶν ἀνεργασμένων)¹⁹ (=«մեզ [համար] ընթերցված») գերբայական ձևը, այսինքն՝ ինչպես նշված գրչագրերում, բնագրում նույնպես խոսքը ընթերցելու մասին է և ոչ թե ընթանալու: Նույնն է և վրացերենում՝ «წარვიციობვით»²⁰ (=«կարդացինք») և «ჩვენ მიერ წარვიციობვლისა»²¹ (=«մեր կողմից կարդացված»):

Վրացերեն խմբագրություններում, ի տարբերություն հունարենի, երկու դեպքում էլ կարդացողը իրենք են և ոչ թե իրենց համար ուրիշներն են կարդացել, որը կարող էր առաջանալ մեք և մեզ գերանվանական ձևերի շփոթի հետևանքով:

Այսպիսով, անհիմն չի լինի վերը նշված նախադասության «ընթանան» բառը նշված գրչագրերի և մանավանդ բնագրի թողտվությամբ փոխարինել «ընթերցան» տարբերակով և հատվածը կարդալ. «Եւ ի բանիցն, որ ընթեցան առաջի մեր, տեսանեմք այժմ զերագրնթաց գնացս նոցա»²²:

¹⁵ Migne, 5. 29, էջ 80: Թուսերենում՝ «переменияют возникших» (Шестоднев, էջ 53):

¹⁶ ბასილი დიდო, էջ 41, «Վեցօրեայ»-ի վրացերեն հեղույն խմբագրությունում մեզ հետաքրքրող հատվածը բացակայում է. տե՛ս ցվժստա ճլլլտաձև, էջ 53:

¹⁷ Որ «զկառս»-ը թարգմանական հիմք չունի երևում է նաև նախորդ բառի հետ ունեցած ձևական, տվյալ դեպքում՝ հոգային անհամաձայնությունից: «Վեցօրեայ»-ից բաղմաթիվ օրինակներ կարելի է վկայել, որոնցում հուլովական միևնույն կիրառությամբ շարկապված բառերը միևնույն հոդառությունն ունեն անխափր: Ներկա դեպքում ձևական առումով գոնե պետք է ունենայինք՝ «զերիվարսն և զկառսն», այդ է հուշում նաև «զկառավարսն» վերականգնվող բառը:

¹⁸ Եսոք, էջ 68:

¹⁹ Migne, 5. 29, էջ 80: Թուսերենում՝ «прочтенного нам» (Шестоднев, էջ 54):

²⁰ ցվժստա ճլլլտաձև, էջ 54:

²¹ ბასილი დიდო, էջ 41:

²² Ի դեպ, նման սրբագրումը պատճառարանվում է նաև հետևյալով, բանասեր Հ. Քորոս-

Նմանօրինակ գրչական շփոթ կա տպագիր «Վեցօրեայ»-ի նաև հետևյալ հատվածում. «Արդ որչափ պատճառս եպերանաց պահեսչիւ յինէն, վասն որոյ արկեալ էր դճառս»²³: Ինչպես նախորդ դեպքում, այս անգամ էլ ABC գրչա-
քերբը տալիս են ընդհանուր տարրնթերցում՝ «պահանջէիր»²⁴, որին մոտ են կանգնած D ձեռագրի «պահանջենցես» և E-ի «պահանջեսցես» ընթերցվածնե-
րը, GK գրչադրերում նշված հատվածը բացակայում է, իսկ մնացած ձե-
ռագրերը նույնանում են տպագրի հետ:

Քերված հատվածում և շարունակության մեջ Կեսարացու խոսքը աշխարհ-
տեղծման, նրանում առկա բազում երևույթների ճշմարիտ պատասխան-բա-
ցատրությունը գտնելու և ունկնդրին հասցնելու խնդրում իր կրած ստղատանքնե-
րի, եպերանաց մասին է, որոնց պատճառը պահանջում են իրենից և ոչ թե
պահում: Նույն պահանջելու մասին է խոսքը նաև հունարենում՝ ἀπαίτησις²⁵
(ἀπαίτησις — ետ պահանջել) և վրացերեն խմբագրություններում²⁶, ուստի և
ճիշտ կլինեն նշված հատվածը կարգիւ. «Արդ որչափ պատճառս եպերանաց
պահանջէիր յինէն, վասն որոյ արկեալ էր դճառս»:

Ինչպես պարզվում է տպագիր «Վեցօրեայ»-ի, առկա գրչադրերի և հունա-
րեն բնագրի համեմատությունից, հրատարակության հիմք ձեռագիրը առավել
անկատար ու խաթարված է եղել տեղանուններ, ծովերի անվանումներ և առ-
հասարակ հատուկ անուններ պարունակող հատվածներում: Այսպես, օրինակ,
Կեսարացին մի խումբ ծովանունների թվարկումն ավարտում է հետևյալով. «և
մեան Միկիլիա աշխարհին. դարձ բազում ևս այլ անուամբբ...»²⁷: Մեր ձեռքի
տակ եղած բոլոր գրչադրերը, ի տարբերություն տպագրի, վկայում են, որ առ-
կա հատվածից երբևէ ինչ-ինչ ճանապարհով դուրս է մնացել «Տիրոս» (DKN
«Տիրոս») տեղանունը, որը պահպանվել է նաև հունարենում՝ «ταῖ Τυρρηνικαῖς»²⁸,
և վրացերեն երկու խմբագրություններում՝ «და ტურინიკიკადა»²⁹ և «და
ტურინისა»³⁰:

Քերված հատվածում նկատելի է մեկ այլ իրողություն, որը, սակայն, հու-
նարեն բնագրով չի պատճառարանվում: Խոսքը «դարձ բազում» արտահայտու-
թյանն է վերաբերում, ուր ոչ մի կերպ հասկանալի չէ «դարձ» բառի կիրառումը
իր հիմնական նշանակությամբ: Գրչադրերը, բացառությամբ տպագրի հետ
նույնացող B ձեռագրի, նշված արտահայտության փոխարեն, ոչ հանիրավի,
պահպանել են «հանդերձ բազում» այլընթերցումը, որով և հասկանալի է դառ-
նում հատվածի իմաստը: Ուստի, ճիշտ կլինեն այս և նախորդ դիտողություն-

յանը իր ձեռքի տակ եղած մեկ գրչադրի («Ք օրինակ») և հունարենի հիմքի վրա տպագիր «Վե-
ցօրեայ»-ի «բնթանան» բառը ուղղում է «ընթերցան»: (Չ. Քուրսյան, նշվ. աշխ., էջ 415):

²³ Ըստք, էջ 68:

²⁴ Ա-ն պահպանել է «պահանջիր» գրությունը, որը, հարկավ, հին է և հուշում է նախահիմք
գրչադրի երկաթագիր գրությունը:

²⁵ Migne, Կ. 29, էջ 80: Թուսերենում՝ «требуя причины» (Шестоднев, էջ 54):

²⁶ ეჭესთა დღესთაჲსა, էջ 54, հմմտ. ბასილი დიდი, էջ 41:

²⁷ Ըստք, էջ 75:

²⁸ Migne, Կ. 29, էջ 88: Թուսերենում՝ «Тирренское» (Шестоднев, էջ 59):

²⁹ ეჭესთა დღესთაჲსა, էջ 58:

³⁰ ბასილი დიდი, էջ 45:

Ներք ի նկատի ունենալուց հետո հատվածը կարդալ. «և միւսն Սիկիլիա աշխարհին, և միւսն Տիրոսի՝ հանդերձ բազում ևս այլ անուամբբ...»:

Այս սղղումը հայերեն գրչագրերից մի մասի, հունարեն բնագրի և հարակից թարգմանություններից բացի հավաստվում է նաև Շիրակացու վկայությամբ: Վերականգված «Վեցօրեայ» հատվածի դիմաց Շիրակացու մոտ կարդում ենք. «և միւս ծովն Սիկիլիայ աշխարհին, և միւսն Տիրոսի՝ հանդերձ այլ ևս բազում անուամբբ...»³¹: Նշանակում է Շիրակացու ձեռքի տակ եղած օրինակը ու, թերևս, ամբողջական «Վեցօրեա»-ն VII դ. բնագործինակման ճանապարհով դեռևս փոփոխություն չէր ենթարկվել, և առկա բնագրային օտարումներն արդյունք են հետագա բնագործինակման:

Արարչություն պատմությունն անելիս Կեսարացին վերապատմելով Երկրի ջրով ծածկված լինելու աստվածաշնչային հաղորդումը, ունկնդրին զգուշացնում է ջրերի վերացման, երկրի երեւոյու պատճառ շճանաչել Արևին, քանզի «յառաջագոյն, քան զարեգակն սարսառէր, ցամաքէր հրամանաւ ամենայարգար իմաստութեան»³²: Գրչագրերի գերակշռող մասում բերված հատվածը կա նույնությամբ: Սակայն երեք ձեռագիր (ABC) ընդգծված բառի փոխարեն պահպանել են «արարչին» ընթերցվածը: Խոսքը արարչի մասին է նաև բնագրում՝ «Δημιουργός»³³ և վրացերեն խմբագրություններում՝ «დამდადებელმან»³⁴:

Հայերեն տպագիր «Վեցօրեայ»-ի ընդգծված բառը աղավաղում չլինելով հանդերձ՝ համարժեք չէ բնագրին և չի արտահայտում վերջինիս իմաստային լիարժեքությունը, ուստի և տրամաբանական կլիներ հունարենի և հայերեն հին գրչագրերի հետևությունը այն փոխարինել «արարչին» բառով և հատվածը կարդալ. «յառաջագոյն, քան զարեգակն սարսառէր, ցամաքէր հրամանաւ ամենայարգար արարչին»:

Բարսեղ Կեսարացու ստորև բերվող միտքը առաջին հայացքից թվում է ոչ թարգմանական և ոչ էլ, մանավանդ, բնագործինակման ճանապարհով որևէ փոփոխություն, իմաստային անհասկանալիություն ձեռք չի բերել: Նա գրում է. «է երկիր ցամաք և ցուրտ, և միաբանի ընդ ջրոյ յաակութեամբ ցրտութեան»³⁵: Սակայն երբ այն համեմատում ենք առկա գրչագրերի հետ, պարզվում է, որ երկու ձեռագիր (AB) նույնանում են տպագրի հետ, երկուսում հատվածը բացակայում է (GK), երկուսում էլ (DE) ընդգծված բառի փոխարեն ունենք «միաբանութեան» ընթերցվածը, իսկ մնացյալ գրչագրերում վերը ընդգծված բառի փոխարեն պահպանվել են «յանգութեամբ» (C) և «յանկութեամբ» (LJHFMN) գրեթե միանման այլընթերցումները, որոնք, ըստ նոր հայկազյան բառարանի, նույն բառն են և հավասարապես կիրառելի «յարակցութիւն», «ազգակցութիւն», «յարարերութիւն» և նման նշանակությամբ: Հիրավի, վերը բերված նախադասությունում, ուր խոսքը երկրի ցամաք ու ցուրտ բնության և ջրերի հետ ունեցած կապի մասին է, դժվար է հավաստել ընդգծված բառի հեղինակային (ներկա դեպքում՝ թարգմանական) կիրառությունը և բնգունել, թե Երկիրը ջրի հետ միաբան է ցրտության իր հատկությամբ: Մինչդեռ թե՛ ձե-

31 Ա. Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար: Աշխատություններ՝ Ա. Արքահամյանի, Երեւան, 1940, էջ 16:

32 Ճառք, էջ 76:

33 Migne, t. 29, էջ 88: Թուսերենում՝ «Создатель» (Шестоднев, էջ 59):

34 Երեւանի թղթապահարան, էջ 59, համա. ձևով լուրջ, էջ 46:

35 Ճառք, էջ 77:

ուսուցիչը և թե, մանավանդ, «Վեցօրեայ»-ի բնագիրը հուշում են, որ նշված հատվածի «յատկութեամբ» բառը պետք է փոխարինել «յանգութեամբ» ալլերն-թերցմամբ, որով և կվերականգնվի նախադասության հասկանալիությունը:

Հաշերեն տպագիր «Վեցօրեայ»-ի «յատկութեամբ ցրտութեան» արտահայտության դիմաց հունարենում ունենք «τῆν στυγένησιν τῆς ψυχρότητος»³⁶, վրացերեն խմբագրություններում՝ ա) «Ֆեդրեցիս Բյալսա Մաբլոծեղոծոտա սոցոցոնսաթո»³⁷, բ) «Ըա Երոմեծոտա մոտ սոցոցոնսաթո Ֆեդրեցիս Բյալսա»³⁸, որոնցում խոսքը բառացիորեն հարակցության, ազդակցության («յանգութիւն») մասին է և բնավ չի պատճառարանվում «յատկութեամբ» բառի կիրառումը, ուստի և այն պետք է փոխարինել «յանգութեամբ» բնթերցումով և հիշյալ հատվածը վերընթերցել. «է երկիր ցամաք և ցուրտ, և միաբանի էնդ չրոյ յանգութեամբ ցրտութեան»:

Բացառապես բնագրինակման ճանապարհով առաջացած և բառերի որոշ ձևական արտասանական նմանությամբ պայմանավորված բառային շփոթ կա նաև տպագիր «Վեցօրեայ»-ի այն հատվածում, որտեղ հեղինակը բացատրում է «հուր» հասկացության և առարկայի բնույթը, օդի, երկրի հետ ունեցած աղբյուրությունը և ալլն: Այնտեղ կարդում ենք. «Հուր ջերմ և ցամաք բնութիւն ունի, կապեալ է բնդ օդոյ վասն ջերմութեան և հազորդին բնդ երկրի վասն ցամաքութեան, և միջնորդին, որ յարին բնդ միմեանս, հաստատեալ կայ մի բնութիւն նոցա»³⁹: Հատվածի համեմատումը հայերեն գրչագրերի, հունարեն բնագրի և «Վեցօրեայ»-ի այլ թարգմանությունների հետ ցույց է տալիս, որ բնդ-գծված «մի բնութիւն» բառը պետք է փոխարինել «միաբանութիւն» բնագրային տարրերակով, ինչպես այն կա հունարենում՝ «συνεργότησιν»⁴⁰ և վրացերեն երկու խմբագրություններում. ա) «Ֆեձաձեծոտա»⁴¹, բ) «Մրտոցրտարն Յոձաձեծոտա»⁴²:

Ասվածը հաստատվում է նաև հայերեն գրչագրերի մեծ մասի բնձեռած տվյալներով, որոնցից մեկում (G) բննարկվող հատվածը բացակայում է, շոր-սը՝ (BCHK) նույնանում են տպագրի հետ, իսկ մնացյալ ինը գրչագրերը բնագրի նմանությամբ պահպանել են վերականգնվող «միաբանութիւն» բառը, որը և պահանջվում է առկա հատվածում:

Արևի ջերմությամբ պայմանավորված ջրագուրը շիացման երևութը հասկանալի դարձնելու նպատակով, Բարսեղ Կեսարացին կախաչով ջուրը կրակի վրա գուրը շիացնելու աստիճան եռացնելու օրինակն է վկայակոչում և վերջինիս առիթով բացատրում. «Զի թէ յերկարեացին թողցին ի բորբոքեալ հրատին, բնաւ ամենեկին իսկ ունայն դտանին ամանք ի ջրոյ անտի, և զջուրն, զոր ուտէ հուրն, ի խոնաբն առաքէ գոլովն ի վեր»⁴³: Արդ, ինչպե՞ս հասկանալ հատվածի բնդ-գծված մասը, որին նախորդող մասում խոսքը ջուրը երկար եռացնելու և գուրը շիացնելու մասին է կամ արդյոք «գոլովն» բառը շփոթված չէ՞ գրչական-

³⁶ Migne, t. 29, էջ 89: Ռուսերենում՝ «по родству холодности» (Шестоднев, էջ 61):

³⁷ Եթլեստա ճլլլոտաձև, էջ 60:

³⁸ Ծանոցի ճլլոց, էջ 47:

³⁹ Ծառք, էջ 77: Ռուսերենում՝ «взаимного согласия» (Шестоднев, էջ 61):

⁴⁰ Migne, t. 29, էջ 92:

⁴¹ Եթլեստա ճլլլոտաձև, էջ 60:

⁴² Ծանոցի ճլլոց, էջ 47:

⁴³ Ծառք, էջ 79—80:

արտասանական նմանություն ունեցող ինչ-որ բառի հետ: Նման կասկածը հիմնավորվում է նախ «Վեցօրեայ» գրչագրերով, որոնցից մեկը (G) նշված կետում նույնանում է տպագրին, մյուսում (K) հատվածը օտարված է, իսկ մնացած տասներկուսում տպագրի «գոլովն» բառի գիմաց ունենք «գոլորշովն» (AD), «գոլորշովն» (BCFHJLM), «գոլորշովն» (E), «գոլորշովն» (N) տարբերակները:

Վերորերչյալ հատվածի ընդգծված մասի գիմաց հունարենում կարդում ենք՝ «εἰς ἀπὸν παντός τοῦ ἐπιφύεον διακριθέντος»⁴⁴, ուր խոսքը չի գոլորշի դառնալու և վեր բարձրանալու մասին է և ոչ թե «գոլովն ի վեր» առաքելու, ինչպես հայերեն տպագիր օրինակում է: Հունարենի, հայերեն գրչագրերի նմանությամբ գոլորշիացման մասին է խոսքը նաև վրացերեն խմբագրություններում. ա) «აღვიდის... ორთქლსა მას თანა»⁴⁵, բ) ორთქლად ვახლოის»⁴⁶:

Այսպիսով, անհիմն չէր լինի տպագիր «Վեցօրեայ»-ի հիշյալ «գոլովն» բառը փոխարինել «գոլորշովն» բնօրինակով և վկայակոչված հատվածի ընդգրծված մասը կարգալ. «ի խոնարհ առաքէ գոլորշովն ի վեր»:

Մինչև այժմ բննեցինք աղավաղումների այնպիսի մի խումբ, որոնց համար առաջադրվող վերականգնում-գուգահեռները հաստատվում էին «Վեցօրեայ»-ի բնագրով, հայերեն ձեռագրերով, ինչպես նաև վրացերեն թարգմանությունների տվյալներով: Արդ, «Վեցօրեայ»-ի վենետիկյան հրատարակությունում կարելի է կատարել բառային վերականգնումների մեկ այլ շարք, որոնց համարժեքները չկան բնագրում և վերականգնման հիմք են հանդիսանում գրչագրերի վկայությունները:

Ստորև վկայակոչվող բառերի և հատվածների շփոթությունը հունարենում, անշուշտ, պայմանավորված է հայերեն ոչ բառացի թարգմանությամբ և թարգմանչի նկատելի ազատությամբ: Եվ հայերեն թարգմանության առկա բնագրային հեռացումները, այսպես ասած, կրկնակի անհասկանալիություն են ձեռք բերել այն իմաստով, որ նախ՝ չեն բացատրվում բնագրով և ապա՝ երբեմն անհասկանալիության աստիճան խաթարվել են ընդօրինակման հանապարհով:

Խոսելով ջրերի, մասնավորապես ստորերկրյա աղբյուրների շարժունակության մասին, Կեսարացին հարցնում է. «և ո՞վ իցէ յո՞ւսմ եղեալ մղիցէ գարգելեալ բնութիւն նոցա...»⁴⁷: Արդարև, մի՞թե ընդգծված բառը չի գծվարացնում նախադասության իմաստի ընկալումը: Հարցադրումը արդարանում է «Վեցօրեայ» գրչագրերի մի մասի վկայությամբ: Միայն մեկ գրչագիր (N) ունի տպագրի «յո՞ւսմ» ձևը, որից, կարելի է ասել, իմաստային առումով բնավ չի պահանջվում մյուս յոթ գրչագրերի «որում» բնօրինակը (ABFHJLM), վկայակոչված հատվածը բացակայում է G և K գրչագրերում և, ի վերջո, երեք ձեռագիր (CDE) բնավող հատվածի «յորում»-ի գիմաց պահպանել են «ո՞ւ ուս» տարբերակները: Այսպիսով, գծվար չէ նկատել, որ «Վեցօրեայ»-ում հեղինակի խոսքը, տվյալ պարագայում հարցումը, անհայտ մեկի մասին է, որը ուժ գոր-

44 Migne, t. 29, էջ 93: Թուսերենում՝ «разрешилось в пары» (Шестоднев, էջ 63):

45 ջքշեստա ըը տաշսա, էջ 62:

46 ձանոլո ըոժո, էջ 48:

47 ճաոք, էջ 70:

ծաղրելով, շարժում, ընթացք է տալիս ստորերկրյա ջրերին, բայց ինչպի՞ս, ի՞նչ կերպ. ուս եղեալ թե՛ յորում եղեալ: Հասկանալի է՝ ուս եղեալ⁴⁸:

Գրչագրերի մեծ մասի, ինչպես նաև տպագրի «յորում» ձևը նույն «յորում»-ի «Ս» տառի անհամաչափ գրություն հետևանքով առաջացած սխալ (Ս) ընթերցման արդյունք է, և ընդամենը երեք գրչագրի հիմքի վրա պետք է վերականգնել «յորում» ձևը⁴⁹:

Ներկա հրատարակության մեջ կարդում ենք. «Արդ եկն եհաս աստուածաբար հրամանն ի վերայ շուրցն բազմութեան...»⁵⁰: Երեք գրչագիր (BDE) ունեն տպագրի ընդգծված բառը, մնացած տասնմեկում վերջինիս փոխարեն ընդօրինակված է «աստուածաբար», որը և ճիշտ է, քանի որ հատվածում բնորոշումը վերաբերում է աստծո հրամանի ինչպիսին լինելուն և ոչ թե վերջինիս ինչպես գալուն, ուստի և «աստուածաբար» հրամանն, և ոչ թե՛ «աստուածաբար հրամանն»⁵¹:

Բացարձակ ազավազման փաստի հետ գործ ունենք նաև վերոբերյալ հատվածի շարունակության մեջ, ուր խոսելով ի մի տեղի հավաքվող ջրերի մասին, Կեսարացին գրում է. «Արդ քանզի եղև ի վերայ նոցա մեծասաստ հրամանի ժողովոյն՝ ամփոփել ի մի վայր հասանել, սրտին զնացս և ընթացս...»⁵²: Ընդգծված արտահայտությունը անհասկանալի է թե՛ հատվածում և թե՛ առանձին վերջրած: Գրչագրերի և տպագրի «Վեցօրեայ»-ի համեմատությամբ պարզվում է, որ GJK ձևագրերում հատվածը ամբողջությամբ բացակայում է, իսկ մնացյալ տասնմեկում ունենք՝ «զտին զնացս», այսինքն՝ շունենք տպագրի հետ նույնացող ոչ մի ձևագիր: Հատվածում, ուր խոսքը ջրերի հավաքման, միմյանց միախառնվելու և ելք որոնելու մասին է, անհիմն չէր լինի ընդգծված արտահայտության «սրտին» բառը դիտել «զրտին»-ի ազավազում և արտահայտությունը վերականգնել «զտին զնացս» ձևով, որը և հաստատվում է գրչագիր դրոց միանման վկայությամբ⁵³:

Նմանօրինակ ճշտում-վերականգնում պետք է կատարել ջրերի անընդհատ հոսքը բնութագրող Կեսարացու հետևյալ պատկերման մեջ. «Առաջինքն ճեպեալ ընթանան, և վերջինքն բուռն հարեալ վակժոյժ լեալ շնաւանին զառաջինսն թողուլ»⁵⁴: Արդ, մի՞թե տեղին է օգտագործված հատվածի ընդգծված միտքը, այլ կերպ՝ որքանով է տրամաբանական ջրերին, տվյալ պարագայում՝ արագընթաց գետերին վերագրել միմյանց շտավանելու հասկացություն:

Սակայն գրչագրերի համեմատությամբ նույնպես սկզբում այն տպավորությունն է ստացվում, որ առկա խնդրում միջամտությունը հիմնավոր չի լինի,

48 «Ուս եղեալ» վերականգնումը պատճառարանվում է նաև Ազաթանգեղոսի հետևյալ վկայությամբ. «Ուս եղեալ համբառնայր հարկանել ընդ վիմին հաստատնոյ...» («Ազաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց»: Աշխատութեամբ՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց: Տփղիս, 1909, էջ 80):

49 Մ-Ս հաճախազեպ ազավազումների մասին հանգամանորեն խոսում է Ն. Բլուզանդացին (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 11, 13):

50 Ըառք, էջ 71:

51 «Աստուածաբար» վերականգնումն է առաջադրվել նաև Գ. Նահապետյանի կողմից (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 496):

52 Ըառք, էջ 71:

53 Նույն վերականգնումն է առաջարկել նաև Թորոսյանը, այն էլ մեկ գրչագրի «զտին» ընթերցվածի հիման վրա (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 415):

54 Ըառք, էջ 69:

քանի որ ձեռագրերի մեծ մասը տվյալ հատվածով նույնանում է տպագիր «Վեցօրեայ»-ի հետ, երկուսում (GK) այն օտարված է և առանձնանում է ընդամենը մեկ գրչագիր (D), որը վերևում ընդգծված «չհաւանին» բառի դիմաց պահպանել է «շիասանին»: Նշված բառերի արտասանական ու գրչագրական ընդհանրությունը նկատելի է, ուստի և գրչի «ննկատ վրիպումն իսկ կարող էր հանդեպնել ներկա շփոթին: Բայց նախնականը և ճիշտը միայն մեկ գրչագրում պահպանված «շիասանին» բառն է, որովհետև Կեսարացու խոսքը արագընթաց ջրերի միմյանց ետևից հոսելու, հասնելու ձգտումի մասին է, որ իրականում չեն հասնում, այլ ոչ թե միմյանց հավանելու կամ շահվանելու մասին, ուստի և տպագրի «չհաւանին» բառը պետք է դիտել գրչի վրիպում և այն վերականգնել «շիասանին» գրչագիր միակ ընթերցմամբ:

Ջրագույրը շիացման երևույթը բացատրելիս, Արևի ջերմությամբ գույրը ցուցող ծովերի ջրերի մասին «Վեցօրեայ»-ում ասված է. «Եւ առնուն ջերմութիւն ի տապոյն արեղականն և ապա դառնան հովանան հովանեօք ամպոց, որ զնոսա ընդունին ի շնչել հոգմոց ամպավարաց»⁵⁵:

Եթե «Վեցօրեայ»-ում, ի թիվս այլ բազում առասպելախառն պատմությունների, որևէ առիթով խոսք լիներ նաև ամպերը շարժման մեջ դնելու, վաբելու ինչ-ինչ ուժերի մասին, ապա կարելի կլիներ համաձայնել, որ վկայակոչված հատվածում ունենք «ամպավարք» հասկացության «ամպավարաց» սեռական հոլովածը, բայց ներկա դեպքում նախ այդպես մտածելու հիմք չունենք և ապա, եթե ունենայինք էլ, դա ոչնչով չէր նպաստի առկա հատվածի իմաստի անհասկանալիության վերացմանը: Քննարկվող տեքստի և գրչագրերի համեմատությունից պարզվում է հետևյալը. տասներկու գրչագիր, ընթերցում ընդգծված կետում նույնանում են տպագրի հետ, իսկ երկու ձեռագիր (GK) համապատասխանաբար պահպանել են «ամբաւ վարաց», «ամբաւ վայրաց» միահիմք տարբերությունները, որոնք և նախընտրելի են հետևյալ պատճառով. Կեսարացին վերևում տված իր բացատրության մեջ գտնում է, որ Արևի ջերմությամբ տաքացած, վերև բարձրացող ծովային ջրերը, հանդիպելով օդի համեմատաբար սառը շերտերին» «հովանան հովանեօք ամպոց» և վերածվում են անձրևաբեր ամպերի: Իսկ ամպագոյացությունների նկատված պրոցեսը հարատև է և ոչ տեղայնացված, այլ կատարվում է ամենուր «ի շնչել հոգմոց ամբաւ վարաց» և ոչ թե «ամպավարաց», ինչպես կա տպագիր «Վեցօրեայ»-ում⁵⁶:

Աշխարհատեղծման աստվածաշնչյան ըմբռնումը մեկնելիս, բնության միաստեղծ առարկաների հարատև փոփոխությունը ժամանակի և տարածության փիլիսոփայական հասկացությամբ բացատրելիս Բարսեղ Կեսարացին գրում է. «և ի սկզբանէ կարգին դան առ միմեանս զյաւելումն և զհասարակելն, և զերբալն, և կացուցանել զկարգ ժամանակացն բաժանմամբ անվրէպ և անդա-

⁵⁵ Ծառք, էջ 79:

⁵⁶ Ի դեպ, ինչպես կարելի է դատել նոր հայկադջան բառարանի վկայակոչությունից (Ա, 74), գրչական աղավաղման հետևանքով առաջացած այս բառը («ամպավար») հայ մատենագրության մեջ մեկ անգամ է գործածված, այն էլ Բարսեղ Կեսարացու երկի մեր առկոչած հատվածում: Բառարանի հեղինակները ձեռքի տակ ուրիշ գործածություն չունենալով, այն բացատրել են իրեն «ամպերը բշոզ», իսկ հետագա բառարանագիրները նույնությամբ վերցրել են Հայկադջանից (տե՛ս Շո. Անտոյան, Արմատական բառարան, հ. Ա, էջ 232, Ստ. Մալխասյանց, Բացատրական բառարան, հ. Ա, էջ 70):

դար գնացիւք»⁵⁷: Վկայակոչվածը գրչագրերի համապատասխան հատվածի հետ համեմատելուց հետո պարզվում է, որ երկուսում այն բացակայում է (GK), վեցում տպագրի և գրչագրերի միջև էական տարբերություն նկատելի չէ (CFHJLM), իսկ մնացած ABDEN ձևագրերը «զերթալն» բառի դիմաց պահպանել են «զրեւանալն» տարբնթեցումը: Արդ, իրենց հիմնական նշանակությամբ միանգամայն տարբերվող այս երկու բառերից ներկա դեպքում ս^որն է նախընտրելին: Նման հարցադրումը կարելի է բացատրել միայն բնավող հատվածի իմաստի հասկանալիությամբ՝ պայմանավորված բառերից մեկով: Այդ դեպքում չի պատճառաբանվում բնագրված բառի տվյալ կիրառությունը: Կեսարացին բացատրում է, որ աշխարհստեղծման առաջին օրից ի վեր ծովերի ու բազմազան երևույթների համար միմյանց առնթեր հավասարապես գոյություն են ունեցել աճումը, ավելացումը, դարգացումը (դյուելումն), դրանով պայմանավորված՝ լցվելը, լիանալը, անթերի ավելանալը (զհասարակելն) և այդ երկուսին գուգահեո՝ նյութի կրած փոփոխությամբ առաջացող պակասումը, նվազումը, ինչոր տեղ դատարկվելը, այսինքն՝ «զրեւանալն, և ոչ թե «զերթալն», ինչպես որ է տպագրում:

Բառերի ձևական (արտաքին) նմանությամբ պայմանավորված բացառապես գրչագրական շփոթ կա նաև «Վեցօրեայ»-ի հետևյալ հատվածում. «և միով մեծասաստ հրամանաւն աստուծոյ, որ անկաւ դամենեքումքք, առ հասարակ ամենեքին ի մի տեղի ծողովին»⁵⁸: Գրչագրերից երկուսում (GK) այս հատվածը բացակայում է, տասնմեկում տպագրի համեմատությամբ որևէ շեղում նկատելի չէ և բնգամենը մեկ գրչագիր (E) «անկաւ»-ի դիմաց պահպանել է «արկաւ»:

Բերված հատվածում պետք է նկատել, որ բնագրված բառի կիրառությունը իր բազմաթիվ իմաստներից և ոչ մեկով (= հիւսել, հոսիլ, կործանիլ, ձգիլ, մեռանիլ, ղեզերիլ, գրել, գնիլ և այլն) չի պատճառաբանվում:

Մինչդեռ դրա դիմաց մեկ գրչագիր բնգօրինակությամբ ավանդված «արկաւ» բառը իր հիմնական իմաստով (= առաջի գնել) համապատասխանում է վերը նշված հատվածի բովանդակությանը և միանգամայն նախընտրելի է: Չէ որ Կեսարացու խոսքը ասածն մեծասաստ հրամանին է վերաբերում, որ առաջագրվեց ամենքին, երկիրը ծածկող բոլոր ջրերին, ուստի և «արկաւ զամենեւումքք» և ոչ թե «անկաւ...»:

«Վեցօրեայ»-ի բնագրի, թարգմանությունների և հայերեն գրչագրերի համատեղ հիմքի վրա, երբեմն էլ միայն հայերեն ձևագրերի բնձեռած տվյալներով, բնաված սրբագրում-վերականգնումների նմանությամբ պետք է հրատարակության «հաւանութեամբ»-ը (էջ 24) դարձնել «հաւասարութեամբ», «պատճառս»-ը՝ (էջ 26) «պատշաճս», «նուրք»-ը՝ (էջ 36) «սուրք», «ճարտասանութեան»-ը՝ (էջ 46) «ճարտարութեան», «սահման»-ը՝ (էջ 57) «հրաման», «կոսպարիշտ»-ը՝ (էջ 99) «կոսպաշտից», «մերոց»-ը՝ (էջ 103) «մեղաց», «ճարտարութիւն»-ը՝ (էջ 110) «ճշմարտութիւն», «դարձոյց»-ը՝ (էջ 111) «գաղարեցոյց», «եղեալ»-ը՝ (էջ 114) «եղեալ», «զծննդարախտն»-ը՝ (էջ 119) «զծննդարաշխ», «փորձէին»-ը՝ (էջ 123) «գորձէին», «վարեացի»-ն՝ (էջ 127) «վերացի», «պատ-

⁵⁷ Ճառք, էջ 70:

⁵⁸ Ճառք, էջ 72—73:

շաճ»-ը (էջ 128) «պատճառ», «չանկարծակի»-ն՝ (էջ 139) «չանկարծածին» և այլն⁵⁹:

Այսպիսով, Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայ» ճառերի միակ հրատարակութեան հիմք զրշագիրը իրոք տեղ-տեղ խաթարված է ու պակասավոր: Մաշտոցյան մատենադարանի տասնչորս զրշագիր ընդօրինակություններ լրացնում, վերականգնում են Կեսարացու զուխգործոց երկեսիրութեան թերին, որի թողած աղգեցությունն առկա է ոչ միայն բյուզանդական, այլ նաև հայոց, վրաց և այլ ժողովուրդների մատենագրական հուշարձաններում:

К. М. МУРАДЯН

КОРРЕКТИВЫ В «ШЕСТОДНЕВЕ» ВАСИЛИЯ КЕСАРИЙСКОГО

Древнеармянский перевод «Шестоднева» восходит к V веку. Этот трактат в средние века пользовался исключительной популярностью и оказал значительное влияние на древнеармянских авторов—Езника Кохбацци, Анания Ширакаци, Григория Магистроса и других.

Единственное издание армянского перевода трактата Василия Кесарийского, осуществленное на основании позднесредневековой рукописи Арсеном Багратуни (Венеция, 1830 г.), изобилует текстологическими искажениями, преимущественно возникшими на графической основе в процессе неоднократных копирований.

Ученые арменисты А. Багратуни, Н. Бюзандаци, Г. Наапетян, О. Торосян попытались корректировать текст, располагая одной-двумя рукописями, либо основываясь на данные самого контекста или греческого оригинала. Им были замечены и исправлены некоторые явные искажения. Но изучение 14-и древнеармянских рукописей Матенадарана, а также учет данных оригинала, двух древнегрузинских переводов и извлечений у армянских авторов раннего периода, нам позволили выявить и корректировать большое количество существенных искажений.

В данной статье представлены наиболее важные коррективы по четвертой главе «Шестоднева», подтверждающие необходимость подготовки критического текста этого ценного памятника древнеармянской переводной литературы.

К. М. MOURADIAN

CORRECTIFS APPORTES A L' „HEXAMERON“ DE BASILE DE CESAREE

L'ancienne traduction arménienne de „l'Héxaméron“ remonte au V siècle. Ce traité, étant extrêmement populaire au Moyen Age, a grandement influencé les auteurs arméniens Eznik de Kō'b, Anania de Chirak, Grégoire Magistre et d'autres.

⁵⁹ Քվարկվածով չի ավարտվում «Վեցօրեայ» ճառերում առկա անձշտությունների ցանկը: Մտավոր նմանությամբ նույնատիպ և նույնքան խաթարումներ կան գրեթե բոլոր ճառերում, որոնց ըննությանը անդրադառնալու ենք առանձին, գրանով իսկ հոդ նախադասարաստելով «Վեցօրեայ»-ի հայերեն թարգմանության ընտանիք-համեմատական բնագրի համար:

L'unique édition de la traduction arménienne du traité de Basile de Césarée, préparée sur la base d'un manuscrit de la période avancée du Moyen Age par Arsène Bagratouni (Venise, 1830) comporte un grand nombre d'altérations textologiques, étant pour la plupart la conséquence d'erreurs graphiques apparues au cours de nombreuses copies.

Les arménistes A. Bagratouni, N. Buzandatsi, G. Nahapétian, H. Thorossian, ayant à leur disposition un ou deux manuscrits ou s'appuyant sur les données du contexte et de l'original grec, ont entrepris de corriger le texte. Quelques inexactitudes évidentes ont été remarquées et corrigées. Mais l'étude des 14 manuscrits arméniens du Maténadaran, ainsi que la prise en considération des données de l'original, de deux anciennes traductions géorgiennes et d'extraits de classiques arméniens, ont donné la possibilité de révéler et de corriger un grand nombre d'altérations.

L'auteur de l'article présente les correctifs les plus importants apportés au quatrième chapitre de l'„Héxaméron„. Ils confirment la nécessité de rédiger le texte critique de ce spécimen des anciennes traductions arméniennes.